

FONT MÁRTA

Kódex – szöveg – szöveghagyomány

Problémák és vitás kérdések a keleti szláv krónikák kutatásában

A fogalomhasználat problémái

Az „órosz” nyelv

Kelet-Európa középkori viszonyainak leírására nem könnyű egyértelmű fogalmakat találni, mivel a történet-, az irodalom- és a nyelvtudomány fogalomhasználatára sem mindig egyezik, nem szólva a köznyelvben elterjedt kifejezésekről. Ugyanazon fogalmak pedig eltérő tartalommal jelenhetnek meg, attól függően is, hogy mely mai keleti szláv nyelv közegében járunk. A magyar nyelvű történeti irodalomban az utóbbi évtizedekben szerencsére visszaszorult (de nem tűnt el) a mindent egyöntetűen „órosz”-nak definiáló gyakorlat. A középkorban a Kijevi Ruszról, illetve a szétagulódás korszakára vonatkozóan a Rusz régióiról beszélünk, csak a Moszkva körüli szerveződésre alkalmazható az orosz megjelölés. Bonyolultabb az ukrán és a belorusz megjelölések alkalmazhatóságának időbeli kezdete. A Kijevi Ruszt történetileg mind ukrán, mind belorusz részről előzménynek tekintik, ami teljesen helyénvaló, de ahogy a Kijevi Rusz nem volt orosz, így nem volt ukrán és belorusz sem.¹

Előszörban a nyugat-európai és az amerikai középkor-kutatásban terjedt el az *altrussisch / old-Russian* fogalom,² de a magyar nyelvű irodalomtörténet is következetesen használta/használja az *órosz* megjelölést.³ Ezt indokoltá tette az a történeti körülmény, hogy a 14. század előtt nem beszélhetünk a keleti szlávok közötti differenciálódásról, ugyanis ekkor tapinthatók ki (korabeli dokumentumok nyomán) azok a nyelvi-kulturális különbségek, amelyek a mai keleti szláv nyelvek és népek jelenlétére utalnak.⁴ A korábbi századokra alkalmazva az *órosz* fogalom nyelvi megközelítésben azt is sugall(hat)ja, hogy létezett egy egységes nyelv, ami a 14. századtól kezdve differenciálódott. A keleti szláv nyelvi egység koncepcióját hosszú ideig fenntartotta a cári orosz, majd a szovjet korszak politi-

¹ Kappeler, Andreas: *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994. 23–24.; Franklin, Simon – Shepard, Jonathan: *The Emergence of Rus 750–1200*. London – New York, 1996. XVII.; Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest, 1998.; Szmolij, Valerij A. (red.): *Isztorija Ukraini*. Kijiv, 1997. 47–48.; Marzaljuk, Igar A.: *Ljudzi Davnjaj Beloruszi: etnokonfeciynja i szocjalnija sztereotipi*. Magiljov, 2003. 18–32.; Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 9–10.

² Lásd például: Müller, Ludolf: *Die Taufe Rußlands*. München, 1987. 6. Ld. pl. Müller, Ludolf: *Die Taufe Rußlands*. München, 1987. 6.; Pritsak, Omeljan: *The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems*. Harvard Univ. Press 1998.

³ Igloi Endre: *Az orosz irodalmi múlt*. Budapest, 1988. 15.; H. Tóth Imre – Ferencz István: *Az órosz irodalom vázlata (XI–XVII. század)*. Szeged, 2006.; Zöldhelyi Zsuzsa (szerk.): *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest, 1997. 26–47.

⁴ Font: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*, 141–144.

kai felfogása, ahol az orosz dominanciája háttérbe szorította – vagy meg sem tűrte – az ukrán és belorusz álláspontokat.⁵ A középkori egységes „alapnyelv” képzetének a nyelvészet „családfa” modellje is kedvezett, amely nem számolt az írott forrásokban – ami a keleti szláv területen többnyire az évkönyveket (*letopisz*) jelenti – kevésbé tükröződő nyelvi jelenségekkel. Az egységes óorosz nyelv létezését a nyelvtörténet ma már nem fogadja el, hiszen regionális-dialektusbeli különbségek mindig is léteztek, amit az utóbbi évtizedek kutatásai is markánsan bizonyítottak.⁶ Kétségtől precízebb lenne az *ó-keletiszláv* fogalom bevezetése, ahogy Zoltán András nyomán Szili Sándor javasolta,⁷ ami azonban véleményem szerint ugyanúgy további magyarázatot igényelne, mint az *óorosz* meghatározás. A kérdésben a nyelvtörténet kutatóit illeti az állásfoglalás. A középkor kutatóinak álláspontja a Kijevi Rusz és a nyomában kialakuló fejedelemségek etnikai és kulturális sokszínűségéről évtizedek óta egyértelmű; az utóbbi évtizedekben az orosz történetírásban is markánsabban jelenik meg ez a vélemény.⁸ Írásunk címében a *keleti szláv* megjelöléssel kiküszöbölhetőnek gondoltuk a korszak politikai változásaira történő utalást, nevezetesen a Kijevi Rusz időbeli fennállásának kérdését és a fejedelemség – részfejedelemség *terminus technicusok* magyarázatát. A krónikairás ugyanis átível ezeken az időbeli szakaszokon, és az egyes kódexek, illetve krónikaszüvegek konkrét datálása többnyire nem lehetséges. A továbbiakban tehát a keleti szlávok lakta területen keletkezett krónikákról kívánunk beszélni, mivel ebben az esetben nehézkes lenne a legutóbb felbukkant *ó-keletiszláv* megjelölés.⁹

Írásbeliség és „óorosz” irodalom

Az *óorosz* jelzőt irodalmi vonatkozásban Hans Rothe vonta kétségbe.¹⁰ A német szerző egyrészt az egyházi központok szoros bizánci kapcsolódására, másrészt a krónikákat megőrző kódexek kései, a Moszkvai Rusz 14–15. századi identitáskeresésével kapcsolatba hozható keletkezésére alapozza véleményét. Az előbbi a liturgikus szüvegek és az úgynevezett fordításos irodalom kétségkívül külső hatást mutató jellegét emeli ki. A második pedig azt a tényt hangsúlyozza, hogy a korai szüvegek kései másolatokban maradtak fenn. Mindkét körülmény felveti az ezekből a forrásokból levont nyelvi következtetések autentikusságának kérdését, illetve megmagyarázza azt a régebbi nyelvi felfogást, amely az *óorosz* korszak

⁵ Lásd erről összefoglalóan Zoltán András: *A novgorodi viasztáblák üzenete*. In: Uő: Szavak, szólások, szüvegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Budapest, 2005. 221–226., itt: 222–223.

⁶ Lásd a novgorodi nyírfakéreg levelek nyelvi elemzését: Zaliznyak, Andrej A.: *Drevnyerusszkij dialekt*. Moszkva, 1995.; a névadás területén érvényesülő skandináv hatásról: Litvina, Anna F. – Uszpenszkij, Fjodor B.: *Vybor imeni u russzkijh knyazej v X–XVI vv: Dinaszticeszkaja isztorija szkvoz prizmu antroponyimiki*. Moszkva, 2006.; a török és finnugor nyelvi hatásokra: Agyagási Klára: *Bevezetés az orosz történeti dialektológiába*. Debrecen, 1998. 41–74.; a jogi dokumentumok nyelvi elemzéséhez német nyelvű kiadásuk is hozzájárult: Baranowski, Günter: *Das Gerichtsurkunde von Pskov*. Frankfurt am Main, 2008.

⁷ Szili Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Budapest, 2009. 278–279.

⁸ Lásd: Dzsakszon, Tatjana N.: *Iszlandszkije korolevszkije sagi o Vosztocsnoj Jevrope (pervaja trety XI. v.). Teksty, perevod, kommentarii*. Moszkva, 1994.; Nazarenko, Alekszandr A.: *Drevnyaja Rusz na mezsdunarodnih putyah*. Moszkva, 2001.; Melnyikova, Jelena A.: *Drevnyaja Rusz i Szkandinavia. Izbrannye trudi*. Moszkva, 2011.; Petruhin, Vlagyimir Ja.: *Drevnyaja Rusz: etniceszkij aspekt sztanovlenija goszudarsztvennosztji*. In: 1150 let rosszizskoj goszudarsztvennosztji. izd. Kraszovickaja, Tamara Ju. – Tyiskov, Valerij A. Moszkva, 2012. 9–59.

⁹ Szili: *A normannkérdés*, 278–279.

¹⁰ Rothe, Hans: *Was ist die „altrussische Literatur“?* (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften G362). Wiesbaden, 2000.

nyelvi egységének illúzióját keltette. Rothe kétségbe vonja, hogy az „irodalom” fogalma alkalmazható-e a Kijevi Rusz írásbeliségére, amire írása címében a kérdőjel is utal. Kétségtelen, hogy erre alkalmasabb a szláv nyelvekben használt a *knizsznoszty* megjelölés,¹¹ amely kifejez tanultságot, műveltséget és művelődést is, és árnyaltabb, mint az „írásbéliség” (*piszmennoszty*). Az írni–olvasni tudó, „könyvekkel foglalkozó ember” értelemben használja a szakirodalom a *knyizsnyik* fogalmát, beleértve a krónikaírókat is; míg a középkori szövegekben hasonló tartalmú a *filozof*.¹² Az írásbéliséget általánosabban kezelő koraközépkor körülményeire a *knyizsznoszty* fogalom mindenképpen pontosabb.

Az írást és minden vele összefüggésbe hozható tényezőt (forma, anyag, nyelv, szociális közeg stb.) Simon Franklin vizsgálta, aki az írás célját tekintve három kategóriát állított fel.¹³ Az elsőbe sorolta azokat az írásokat, amelyek új közléseket tartalmaznak, a másodikba, ahol az írás egy tárgyon valamilyen kiegészítő funkcióval bír (például érme, pecsét), a harmadikba pedig az úgynevezett „grafitti-jellegűeket” (például falakon fennmaradt írástörödékek). Az első csoportba sorolt írás is szélesebb kategória, mint a történetírás, mivel magában foglalja például az 1057-ből származó *Osztromir Evangéliumot*, Ilarion metropolita 1040-es években keletkezett alkotását (*Szlovo o Zakone i Blagodatyi*) és a *Russzkaja Pravda* szövegét is. Ugyanakkor Franklin nem differenciál a szövegeket fenntartó kódexek tartalma és keletkezési ideje szerint.

Slavia Orthodoxa

Riccardo Picchiotól származik az a széles körben elterjedt meghatározás, amely a szláv világ kulturális különbözőségét a *Slavia Latina (Romana, Catholica, Occidentalis)* és a *Slavia Orthodoxa (Byzantina, Graeca, Orientalis)* kategóriákkal írta le.¹⁴ A *Slavia Orthodoxa* kifejezi a keresztény világhoz, azon belül Bizánchoz tartozást, és utal a középkori Európa nagy részében használt latin nyelv s emellett mindazon jelenségek hiányára is, amelyek a latin nyelv használatán keresztül jutottak a *Slavia Latina* birtokába. A *Slavia Orthodoxa* körébe a keleti szlávokon kívül a Balkán keleti részén élő bolgárok és szerbek tartoztak, az előbbieket a keleti szlávokat megelőzően, az utóbbiakat őket követően kerültek bizánci kulturális környezetbe. Mivel a bolgárok a keleti szlávoknál korábban váltak keresztényekké, korábbi az írásbéliségük is, amely hatással volt a keleti szlávokéra.¹⁵ Ez a hatás az úgynevezett fordítási irodalom keresztül jutott kifejezésre, hiszen a *Slavia Orthodoxa*-t a görög és a többféle változatban megjelenő egyházi szláv nyelvhasználat jellemezte. A görög liturgikus és jogi tartalmú szövegek, valamint a krónikák szláv nyelvre fordítása során többnyire nem egész műveket, hanem azoknak csak egyes fontosnak tartott részeit fordították le, és az e válogatásokból készült kompilációk váltak ismertté szláv nyelvterületen. Ezeket az írásokat forgatták a krónikaírók, illetve mint későbbi példák mutatják, az eredeti görög szöveget is

¹¹ Lásd például: Lihacsov, Dmitrij Sz. (red.): *Szlovar knyizsnyikov i knyizsznosztyi Drevnyej Ruszi, vip. 1. (X – pervaja polovina XIV vv.)*. Leningrad, 1987.

¹² Franklin, Simon: *O „filozofah” i „filozofii” v Kijevszkoj Ruszi*. Byzantinoslavica, 53. (1992) 74–86.; uő: *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950–1300*. Cambridge, 2002. 223–228.

¹³ Franklin: *Writing*, 20–21.

¹⁴ Picchio, Riccardo: *Slavia Orthodoxa: lityeratura i jazyk*. Moszkva, 2003. (Lásd Picchio, R.: *Litteratura della Slavia ortodossa*. Bari 1991.)

¹⁵ Ez az úgynevezett délszláv hatás, lásd: Thomson, Francis J.: „Made in Russia”. *A Survey of Translations allegedly made in Kievan Russia*. In: Birkfellner, G. (ed.): *Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Russland 988–1988*. Köln–Weimar–Wien, 1993. 295–354.; Birnbaum, Henrik: *Aspects of the Slavic Middle Ages and Slavic Renaissance Culture*. New York – Bern – Frankfurt – Paris, 1991.

ismerhették. Az a szláv nyelv, amelyre az első fordítások készültek, egy déli szláv nyelvjárás (ószláv) volt, amely liturgikus használatán keresztül mint egyházi szláv nyelv volt jelen – így alakultak ki regionális módosulásai.¹⁶ Az írásbeliségben felbukkantak a beszélt nyelv – esetünkben az óorosz dialektusai is – főleg a nem liturgikus használatra készült szövegekben. Az írástudók körét klerikusok alkották, akik műveltségüket Athosz hegyén megfordulva szereztek, illetve bővítették.

Évkönyvek – krónikák – kódexek

A keleti szláv történetírás kezdetének *terminus post quem*e a kereszténység felvétele, amelynek tradicionális datálása 988/989. A valóságban ez csak az első lépés volt, a Rusz kereszténnyé válása ennél hosszabb időt vett igénybe. Ha a püspökségek számának alakulását tekintjük, abból a kereszténység lassú ütemű terjedése rajzolódik ki, hiszen a püspökségek zöme a 12. században létesült.¹⁷ E folyamat ütemét tükrözi a kezdetekben csak a Kijev környéki kolostorokban meggyökeresedő történetírás, amely később regionális jelleget öltött.

Az első történeti feljegyzések ideje nem helyezhető korábbra a 11. század közepénél, az első krónikás alkotás az 1110-es években keletkezett, és a Kijev környéki kolostorokhoz köthető. A 12. századtól a történetírás az egyes területi központokban is megjelent, ettől kezdve kijevi történetírásról egyre kevésbé, a 13. századtól pedig egyáltalán nem beszélhetünk. A történetírás a keleti szlávok körében a középkoron túlmutató, egészen a 17. század második felébe nyúló folytonossággal rendelkezik.

A történetírás műfajai

Mint már nemegyszer hangsúlyoztuk,¹⁸ a szláv nyelvű írásbeliségben nehéz különbséget tenni a történetírás és a krónikairás között. A latin nyelvet használó környezetben mint műfaj elkülöníthető az *annales*, a *cronica* és a *gesta*; valamint a műfajoktól megkülönböztetjük azt a kéziratot (*codex*), amely mindezeket fenntartotta, többnyire más tartalmú szövegekkel együtt. A keleti szláv történetírásban minderre a nagyon komplex tartamú *letopisz* (летопись) megjelölést használják. A *letopisz* szó szerinti jelentése megegyezik az *annal*-lesszel, de tartalmilag benne foglaltatik a *cronica* és a *gesta* is. Továbbá a *letopisz* jelenti az egyes kódexeket is, amely a nevezett történeti feljegyzéseket (a továbbiakban a krónika megjelölést használjuk) fenntartotta. Sőt jelentheti az egész szövegen belül az egyes, önállóan fenn nem maradt, de a krónikaszövegen belül elkülöníthető részeket is. A krónikakutatásban az összehasonlító szövegelemzés során az egyes szövegváltozatokat *redakciónak* nevezik, míg a csupán nyelvi eltéréseket tartalmazó szövegre az *izvod* kifejezést használják. A fennmaradt szövegekben megőrződött, de feltételezhetően korábban önállóan létezett részek *szvod* megjelöléssel szerepelnek. Ezek a fogalmak nehezen feleltethetők meg a latin nyelvű krónikairás jelenségeinek, emiatt célszerű vagy megtartani a szláv nyelvi környezet szóhasználatát (*letopisz* = évkönyv), vagy általánosan a krónika megjelölést alkalmazni.

Az időszámítás

A keleti szláv írásbeliség a bizánci időszámítást vette át, amelynek két lényeges következménye volt. Az egyik, hogy a bizánci történetírás nem Krisztus születését, hanem a világ te-

¹⁶ Franklin: *Writing*, 84–86.

¹⁷ Scsapov, Jaroszlav N.: *Goszudarsztvo i cerkov XI–XIII vv.* Moszkva, 1989. 23–75.

¹⁸ Font, Márta: *Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts an der Grenze zweier Kulturen. Das Königreich Ungarn und das Fürstentum Halitsch-Wolhynien.* Mainz–Stuttgart, 2005. 89.

remtését tekintette kezdőpontnak, ami a Krisztus születésétől való számítás szerinti évek-nél általában 5508/5509-cel magasabb értékeket ad. Ezt alkalmazta az orosz történetírás egészen Nagy Péter reformjáig. Ehhez járult bizonyos esetekben a Bizáncban szokásos szeptemberi évkezdet átvétele, amit a ruszbeli krónikásoknak össze kellett egyeztetni a keleti szláv környezetben kialakult márciusi évkezdettel. Két megoldás kínálkozott: vagy a megelőző vagy a következő márciusához kellett igazítani az események kronológiáját – az előbbit ultramárciusi, az utóbbit márciusi számításnak nevezi a szakirodalom. Általános szabály nem alakult ki, a módszert a krónikaírók nem egyformán alkalmazták, emiatt nem szabad a kronológia megállapításánál az évkönyvben megadott dátumot perdöntőnek tekinteni. Nemcsak a szokásosnál 5508-cal vagy 5509-cel nagyobb évszámok, a különböző márciusi évkezdetből adódó „mozgások”, hanem a későbbi krónikások szabad szövegkezelése miatt sem. Ez utóbbi rendszerint csak abban az esetben érhető tetten, ha máshonnan származó forrással ellenőrizhetjük az adatot.¹⁹

A márciusi – ultramárciusi évkezdet alkalmazása a szövegek (redakciók, *szvodok*) különböző eredetére világíthat rá. Ugyanakkor problémát jelent az adott kódex szempontjából, hogy a korábbi évszámítási gyakorlat nem módosult-e a kódex összeállításakor. E kérdés már a 20. század elejétől foglalkoztatta az évkönyvkutatást. Elsőként Sztjepanov²⁰ vetette fel a szisztematikus kronológiai vizsgálat szükségességét. A 20. század közepén a korai szövegeket Berezsikov²¹ vizsgálta át a kétféle márciusi évkezdet szempontjából. Vizsgálatának alapját azok az időmeghatározások képezték, ahol a krónikaíró úgynevezett teljes dátumot (év, hónap, nap) adott meg, és jelölte mellette vagy a hét napját, vagy az aktuális egyházi ünnepet, vagy mindkettőt. Kuzmin az *indictio* alkalmazását vizsgálta, legutóbb pedig Cyb szentelt monográfiát az óorosz őskrónika, a *Poveszty vremennih let* (PVL) időszakos számítás gyakorlatának.²²

Cyb elemzésében fontos szerepet kapott az egyházi év ciklikussága, kiemelten foglalkozott a húsvét és a nagyböjt időszakának dátumaival, amelyre sok utalás történik a PVL-ben. Emellett összehasonlító vizsgálatot végzett azokban az esetekben, amikor ugyanannak az eseménynek az ideje megtalálható a PVL-ben és Jan Długosz krónikájában.²³ Cyb húsz táblázatban foglalta össze eredményeit. Kiemelendő az a megállapítása, mely szerint nem alkalmazható kizárólagosan és mechanikusan az 5508–5509 évnvi különbség a bizánci és a Krisztus születésétől számított évszámok között. A liturgikus időpontok meghatározása sok esetben a bizáncitól eltérő bolgár hatást mutat. A PVL és Długosz datálásainak egybevetése pedig arról tanúskodik, hogy a zömében 5508–5509 közötti évszámítási eltérés mellett előfordul 5504 és 5511 évnvi eltérés is mint szélső érték.

¹⁹ Lásd erre az évkönyvek magyar vonatkozásaival összefüggésben: Font Márta: *A kijeivi évkönyv mint magyar történeti forrás*. Történelmi Szemle, 33. évf. (1991) 1-2. sz. 73–83., itt: 74.; uő: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged, 2005. 39–40.

²⁰ Sztjepanov, N. V.: *Tablicy dlia resenyija letopisznih zadacs na vremja*. In: Izvesztyija Otgyealnyija Russzkogo Jazyka i Szlovesznosztyi t. 13 (1905) knyiga 2. 83–102.

²¹ Berezsikov, Nyikolaj G.: *Hronologija russzkogo letopiszanyija*. Moszkva, 1963.

²² Kuzmin, Alekszandr G.: *Indikty Nacsalnoj letopiszi: K voproszu ob avtore Povesztyi vremennih let*. In: Szlavjanye i Rusz. Moszkva, 1968. 305–313.; uő: *Nacsalnyje etapy russzkogo letopiszanyija*. Moszkva, 1977.; Cyb, Szergej V.: *Drevnyerusszkoje vremjaicsiszlennyije v „Povesztyi vremennih let”*. Moszkva, 2011².

²³ Cyb: *Drevnyerusszkoje vremjaicsiszlennyije*, 290–293. (14. táblázat)

Egy sikeres szövegrekonstrukció: a Poveszty vremennih let

A keleti szláv történetírásra is jellemző, hogy a különböző időben és helyen keletkezett szövegek többszöri kompiláción keresztül jutottak el az általunk ismert kódexekbe. Itt a legkorábbi kézirat, egy kivételesen pontosan datált kódex, a *Laurentyjev évkönyv* (*Laurentyjevszkaja letopisz*)²⁴ 1377-ből való, az összes többi ennél későbbi, 15–17. századi. Mégis a legismertebb az a 12. század elején keletkezett korai krónika, amely a kezdősorairól a *Povesty vremennih let* (*PVL*) [Régi idők elbeszélése] nevet kapta. Az önálló alkotásként kezelt *PVL* egy szövegrekonstrukció eredménye, amely alapvetően a *Laurentyjev kódex* szövegére támaszkodik.

A *PVL*-t tartalmazó kódexet a 18. század második felében a szentpétervári akadémián működő német kutató, August Ludwig Schlözer tette ismertté. Schlözer (1735–1809) 1760–1765 között dolgozott Szentpéterváron, ez idő alatt szisztematikusan foglalkozott régi kéziratok gyűjtésével. A legkorábbinak tartott krónikasöveget német, majd orosz nyelven publikálta.²⁵ Az ő szövegközlése nyomán terjedt el Nyesztor mint a krónika szerzőjének neve, amiért a *PVL*-t a korábbi történeti irodalom sokáig Nyesztor-krónikaként emlegette.²⁶ Ma már tudjuk, hogy megfelelőbb a kezdő mondata alapján alkotott elnevezés, mivel Nyesztor nevét a *PVL* szövegét tartalmazó kódexek közül csak egyetlen tartotta fenn, így Nyesztor szerzősége kétséges a *PVL* egésze szempontjából.²⁷

A *PVL* szövegét számos kézirat alapján Sahmatov rekonstruálta,²⁸ több évtizedes kódexkutatás, nyelvi elemzés után. Sahmatov nyelvészként kezdte pályáját az 1880-as években, emiatt fordult a régi kódexek szövege felé. A különböző kódexek összehasonlító elemzésével²⁹ teremtette meg azt a szövegkritikai módszert, amelynek gyümölcse a *PVL* szövegének rekonstrukciója. Mind a kódexleírásokra, mind a *PVL*-re vonatkozó megállapításai ma is megkerülhetetlenek, annak ellenére, hogy Sahmatovval nem mindenki értett egyet, és több kritikát is kapott, például a kortárs Priszjolkov és Boguszlavszkij részéről.³⁰

Sahmatov munkásságára építve Lihacsov alapvetően a *Laurentyjev* kódexre alapozva jelentette meg bilinguis (eredeti és mai orosz) kiadásban a *PVL* szövegét, kötetnyire rúgó

²⁴ Polnoje Szobranijje Russzkih Letopiszzej (a továbbiakban: PSZRL) t. I. Red. Klossz, B. M. Moszkva, (1997.) 2001.²

²⁵ Schlözer, August L.: *Russische Annalen*. Göttingen 1802–1805.; a kutatástörténetről lásd: Rothe: *Was ist die „altrussische Literatur“?* 12–16.

²⁶ *Chronica Nestoris. Textum russico-slovenicum*. Ed. Miklosich, Fr. Vindobonae, 1860.; *Nestorŭv Letopis ruskj*. Přeložil Erben, Karel Jaromír. V Praze 1867.; Trautmann, Reinhold (hrsg.): *Die altrussische Nestorchronik: Povest' vremennych let*. Leipzig, 1931.

²⁷ Font Márta: *A Povest' vremennych let szerkezete és hitelessége*. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs, 2010. 307–325.

²⁸ Sahmatov, Alekszej A.: *Poveszty vremennih let*. Petrograd, 1916.; Sahmatov szövegkritikai módszeréről lásd: Font, Márta: *Osznovatjel krityicseszko podhoda k letopiszanyiju*. In: Szvák, Gyula (ed.): *Historians and the World – the World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe*. Budapest, 2012. 39–50.

²⁹ Sahmatov, Alekszej A.: *Obszserusszkije letopisznije szvodi –XV–XVI vv*. Szankt-Petyerburg, 1890.; uő: *Raziszkanyija o drevnyejsih letopisznih szvodah*. Szankt-Petyerburg, 1908.

³⁰ Priszjolkov, Mihail D.: *Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–XV vv*. Leningrad 1996. (reprint 1940); Boguszlavszkij, Szergej A.: *Teksztologija lityeraturi Drevnej Ruszi. Poveszty vremennih let*. Moszkva, 2006. (reprint 1939.)

kommentárokkal ellátva.³¹ Ma a kutatás ezt a szöveget kezeli kritikai kiadásként, és erre épülnek a későbbi oroszországi szövegkiadások is.³² Az 1950-ben közzétett forrásszöveget adták ki újra 1996-ban a kommentárok kiegészítésével.³³

A *PVL* szövegének önálló kiadásai mellett a szöveget fenntartó többi kódexet is kiadták újabb szakirodalmi kiegészítésekkel, új kísérő tanulmányokkal,³⁴ azaz lényegében az *Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteménye (PSZRL)* sorozatot indították újra az 1990-es években, és 2000 után ismételt kiadták. A sorozatot B. M. Klossz gondozta, aki Lihacsov után az évkönyvkutatás legtekintélyesebb szakembere lett. 1997-ben a *PSZRL* új sorozatának első köteteként a *Lavrentyjejev kódex* látott napvilágot. Az új kiadáshoz írott előszó utal arra, hogy az új tanulmányokkal és a mutatókkal megjelenő új kiadásban maga a szöveg még mindig a sorozat régi kiadásának reprintje. A reprintre épülő szövegkiadási koncepciót számos ellenvetés kísérte,³⁵ amelyek az új szövegkritikai kiadás hiányát kérték számon. 2012-ben jelent meg Szentpéterváron a legújabb mai orosz fordítás, amely szintén vegyes megoldás. A *Lavrentyjejev kódex* szolgált alapul az első két redakció kombinációjának tekintett rész fordításául. A harmadik redakció szövegével kiegészült rész az *Ipatyjejev kódex*ből (IP) vett szöveg, amelynek új fordítása Tvorogovnak köszönhető. A kommentárok nemcsak az 1950. évi, hanem az 1996. évi kiadáshoz képest is kiegészültek, a függeléként közölt tanulmányok között pedig olyan téma, heraldika feldolgozását is megtaláljuk, amely eddig sehol sem szerepelt.³⁶

Regionális kompilációk

A Rusz krónikáirása a fennmaradt kódexek nyomán formálisan nem korábbi a 15. századnál, de a tartalmat tekintve mindegyik régi szövegeket is őrző kompiláció. A *PVL* utáni részek keletkezéstörténete, a szövegfiláció³⁷ a kutatás sarokpontja, és minden bizonnyal az is marad, hiszen teljesen egyértelmű megoldások aligha várhatók. A 15. századtól növekvő számban fennmaradt kódexek olyan krónikakompilációkat őriztek meg, melyek zöme a *PVL* valamely szövegváltozatával kezdődik, de folytatásukban a kompilációk eltérnek egymástól. Az eltérések három nagy csoportba sorolhatók, aszerint, hogy hol és milyen helyi hagyományokkal folytatták a *PVL* szövegét.

Az első csoport viszonylag kompakt egységet alkot, ez a novgorodi történetírás, amelyhez lokális jellegénél fogva a pszkovi is sorolható. A második csoportot az Ipatyjejev krónikacsalád kódexei alkotják, amelyek zömükben, de nem kizárólagosan a Rusz déli, délnyugati

³¹ Adrianova-Peretc, Varvara P. (red.): *Poveszty vremennih let. t. I. Tekst i perevod*. Podgotovka teksta: Lihacsov, Dmitrij Sz., t. II. *Primecsanyija, sztatyi, kommentarii*. Lihacsov, Dmitrij Sz. – Romanov, Borisz A. Moszkva, 1950.

³² Lásd például: Lihacsov, Dmitrij Sz. – Dmitrijev, Lev A. (izd.): *Pamjatnyiki Lityeraturi Drevnyej Ruszi XI – nacsala XII vv.* (a továbbiakban: PLDR) Moszkva, 1978. 23–278., 417–450.

³³ *Poveszty vremennih let*. Szankt-Petyerburg, 1999. (reprint 1950.) A kommentárokat Mihail B. Szverdlov egészítette ki: 584–667.

³⁴ *PSZRL* I. 2001.² Az új bevezető Borisz M. Klossz munkája, a lexikológiai feldolgozás Oleg V. Tvorogovtól származik.; *PSZRL* II. Moszkva 1998. (2001.²) Az új bevezető B.M. Klossz munkája, a mutatót L. L. Muravjova készítette.

³⁵ Lásd: *PSZRL* II. 2001.² Ld. *PSZRL* II. 2001.² Ld. az 1997. évi kiadáshoz írott Előszót az „E” oldalon.

³⁶ Előszó: Lihacsov, Dmitrij Sz – Tvorogov, Oleg B. (ford.): *Poveszty vremennih let*. Szankt-Petyerburg, 2012.

³⁷ Ezen a téren alapműnek számít: Lihacsov, Dmitrij Sz.: *Russzkije letopiszi i ih kulturno-izsutori-cseszkoje znacsenyije*. Moszkva, 1947.

területeinek történetét beszéljük el. A harmadik csoportot jeleníti meg a legnagyobb számú kódex, ez a vlagyimir–szuzdali krónikaírás, amely majd a moszkvaiba torkollik.

A PVL megjelenése ezekben a kódexekben annak a lenyomata, hogy a Rusz mindegyik területén a fejedelmek a Kijevi Rusz örökösének tekintették magukat, mígnem ezt a hagyományt a 15–16. század fordulójára a moszkvai fejedelmek kisajátították. Ez a folyamat már a 14. században elindult, hiszen moszkvai fejedelmeket a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelmi cím megszerzése a helyi, a kijevi metropolita moszkvai székhelye pedig a kijevi hagyományok ébrentartására sarkallta. A területi terjeszkedéssel együtt a krónikaírást is „integrálták”. Ennek legnyilvánvalóbb példája, hogy Novgorod 1478. évi legyőzése után, 1479/1480 körülire datálódik az „egész Rusz” hagyományait integráló moszkvai *szvod*.

Novgorod és Pszkov

Az *Első Novgorodi krónika* (NPL)³⁸ a 13–14. század fordulóján keletkezett, és több kéziratban (*spisok*) maradt fenn. A régebbi változat szövege valószínűleg a 14. század közepéről származik, az újabb pedig a 15. század közepéről. A régebbi változatot csak egyetlen kódex – a Szinodalnij – jeleníti meg; míg az újabb hét kódexben is megtalálható. Közülük kettőt tart meghatározónak a kutatás: az akadémiai és a Komisszionnij kéziratot. Az NPL fontos eleme a PVL legteljesebb megőrzésén kívül az, hogy az 1016. évhez kapcsolódóan fenntartotta a *Russzkaja Pravda* (Rövid Pravda) szövegét is.³⁹ A kompilált krónikaszöveg 1352-ig terjed. A kompilátorok kézírása nyomán a Szinodalnij kézirat 1016–1352 közötti szövege 1234-ig egy kézírással íródott, az 1234–1330 közötti részek egy másik kéztől származnak, míg az utolsó húsz év eseményeit négy különböző kézírással rögzítették. Az akadémiai kézirat krónikása 854-ig kezd a datálást, és 1330-ig lényegében megegyezik a Szinodalnij kódex szövegével. Sokszor nem lehetséges különbséget tenni a szöveg szerzői és a kompilátorai között. Gippiusz⁴⁰ szerint a szerzők mindannyian a novgorodi érsek udvarához kötődtek. Ennek bizonyítékát abban látja, hogy igen részletesen beszámol a szöveg Konstantinápoly 1204. évi elfoglalásáról, ami az érseki központ és a patriarchátus közötti információáramlás eredményeként juthatott el Novgorodba.

Az 1234-ig terjedő krónika arról árulkodik, hogy szerzője, illetve az általa informálandó közeg érdeklődést mutatott a Rusz más régióiban történetek iránt. A novgorodi krónika 12. századi részében merített a *Kijevi Évkönyv* (KÉ) néven ismert 12. század végi kijevi krónikából és a vlagyimir–szuzdali krónikaírásból is. Megfigyelhető, hogy e kettő kölcsönösen informál a másik régióban történetekről, a novgorodi eseményekről pedig kevésbé. Vlagyimir–Szuzdal tatár uralom és a délnyugati területek lengyel–litván fennhatóság alá kerülésével a novgorodi történetírás befelé fordult: egyre inkább a lokális események kerültek előtérbe. A krónikaírás maga pedig egyre inkább annalisztikus jelleget öltött, ami a 15. századba nyúlóan megmaradt. A 15. század során két nagyobb kompiláció keletkezése mutatható ki 1411, 1428 körül. Ennek megállapítása az egyetlen példányban fennmaradt úgyne-

³⁸ Naszonov, Arszenyij N. (izd.): *Novgorodszkaja pervaja letopisz mladsevo i sztarsevo izvodov*. (a továbbiakban: NPL) Moszkva–Leningrad, 1950. (reprint: 2000.); Azbelev, Szergej N.: *Usztnaja isztorija v pamjatnyikah Novgoroda i Novgorodskoj zemli*. Szankt-Petyerburg, 2007.; Dunphy, Graeme (general editor): *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Vol. 1–2. Leiden–Boston, 2010. 1157–1159.; Nyikityin, Andrej L.: *Teksztologija russzkih letopiszzej XI – nacsala XIV vv. vip. 4. Novgorodszkoje letopiszanyije XII – pervoj polovini XIV vv.* Moszkva, 2011.

³⁹ Zimin, Alekszandr A.: *Pravda Russzkaja*. Moszkva, 1999. 133–150.

⁴⁰ Gippius, Alekszej A.: *Novgorod i Ladoga v Povesztyi vremenih let*. In: U isztokov russzkoj goszudarsztvennosztyi. (red.) Noszov, Jevgenyij N. – Muszin, Alekszandr E. Szankt-Petyerburg, 2007. 213–220.

vezett *Karamzin-krónika*⁴¹ szövegváltozatát figyelembe véve volt lehetséges; és összhangban áll azon korábbi észrevételekkel, amelyek a novgorodi krónikaírást az érseki központ-hoz, a Szófia székesegyházhoz kötötték.

A *Második* és a *Harmadik novgorodi krónika*⁴² szövege a 17. század elejéről származik, kevésbé kutatott, és kései volta miatt aligha vehető számításba a korai szövegek változataként. E kódexeknél korábbi, 15. századi a *Negyedik* és az *Ötödik novgorodi krónika*. Az előbbi II. Evfimij metropolita (1429–1458) környezetében keletkezett kompiláció, míg az *Ötödik novgorodi krónika* 1446–1447-ben íródhatott, helyszíne a Panteleimon kolostor volt. Ahogy a korábbi krónikákról megállapítottuk, úgy a többi novgorodi évkönyvre is jellemző az annalsztikus jelleg és a helyi események teljes előtérbe állítása.

A 15. századi novgorodi krónikaírás⁴³ utolsó és az előzőektől eltérő produktuma az úgynevezett *Avraamka krónika*. Az 1447–1469 közötti valódi – nemcsak lokális eseményekre kiterjedő – krónikát egyetlen, Vilniusban előkerült szövegéről *Vilnusi Kézirat*ként is emlegetik. Avraamka a krónika szerzője, aki saját közlése szerint Iosif szmolenszki püspök megbízásából írta a krónikát. Mégis a novgorodi krónikák közé kell helyeznünk, hiszen nagyon jelentősen merített a *Novgorodi negyedik krónikából*. A litván uralom alatti Szmolenszkben pedig teljesen logikusan illesztette elbeszélése végére a litván fejedelmekről szóló részt.⁴⁴ Miután Novgorodot 1478-ban III. Iván (1462–1505) elfoglalta, megszűnt önállósága és lényegében a krónikaírása is. A novgorodi krónikákat a későbbiekben használta a 17. századi *Usztyjug krónika*,⁴⁵ de ez már semmiképpen sem tekinthető a novgorodi évkönyv-írás produktumának.

Pszkov krónikaírása a novgorodiéhoz képest elenyésző. Noha a két város történetében számos párhuzam kimutatható, de Pszkov nem vált jelentős egyházi központtá. Története is másképp alakult. A 13. század közepén vált le Novgorodról, majd rövid idő múlva litván érdekszférába került. Moszkvának végül 1510-ben rendelődött alá. Írásbelisége inkább a hivatali szférában hagyott nyomot, Törvénykönyve (*Szudnaja gramota*) jelentős és sajátos joggyűjtemény.⁴⁶ Krónikája, amely ugyanúgy rövid helyi információk gyűjtésén alapul, mint Novgorodé, a Szentháromság templomhoz kötődik. A kompilált szöveg az 1460-as évekre formálódott ki, huszonnégy másolatát ismerjük.⁴⁷

Kijev és Halics–Volhínia

A regionális krónikaírás egy másik csoportja a Rusz déli–délnyugati területén kialakult krónikaírás, amelyet az Ipatyjev kódexcsalád tagjai tartottak fenn. A krónikacsalád legkorábbi szövege, maga az *Ipatyjev kódex* (IP) a 15. század elejéről származik, egy évszázaddal későbbi a *Hlebnjikov kódex* (H); mindkettő egy 14. század elején kompilált krónikaszövegre épül. A későbbi kódexek a H kódex másolatai: a *Pogodin kódex* (P) a 16. század második felében, a *Jermolajev* (J) a 16. század végén keletkezett. A (P) kódex szövege tükröződik a 18. századi latin betűs krakkói átiratban, valamint a *Gusztini kódex* (G) szövegében. Ez

⁴¹ Bobrov, Alekszandr G.: *Novgorodszkije letopiszi XV veka*. Moszkva, 2001.

⁴² Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 444–445.; a számozás a *PSZRL* III. 1841, illetve az 1879. évi kiadásából származik.

⁴³ *The Encyclopedia of Medieval Chronicle*, 1157–1158.

⁴⁴ Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 465–467.

⁴⁵ Kijanová, Olga N.: *Pozdnyije letopiszi v isztorii russzkogo lityeraturnogo jazyka. Konyec XVI – nacsalo XVIII vekov*. Szankt-Petyerburg, 2010. 159–180.

⁴⁶ Baranowski, Günter: *Die Rechtsurkunde von Pskov*. Frankfurt am Main, 2008.

⁴⁷ Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 460–465.

utóbbi kettő azt a kulturális hatást mutatja, amely a délnyugati Ruszt a lengyel–litván fennhatóság alatt érte: a *Krakkói kódex* nyelvileg, a (G) pedig tartalmilag. A (G) kódex a lengyelországi latin nyelvű krónikákból (például Długosz) is merített.⁴⁸

Az *Ipatyjev* kódexcsalád mindegyike a *PVL* szövegével kezdődik, a 12. századi része az úgynevezett *Kijevi évkönyvet* (KÉ) tartalmazza, a 13. századi rész pedig az úgynevezett *Halics-volhíniai évkönyv* (HVÉ). A szöveg a 13. század végi eseményekkel befejeződik, azaz a délnyugati Rusz krónikáirása itt megszakadt, a 15–16. századi kódexek időbeli kiegészítéseket nem tartalmaznak.

A *Kijevi évkönyv* nem önálló formában fennmaradt krónikás alkotás, de nem is szövegrekonstrukció eredménye, hanem a 15. század elejéről származó *Ipatyjev kódex* középső részét alkotja:⁴⁹ az 1118–1199 közötti időszak történetét foglalja magában. A „Kijevi” elnevezés utal egyrészt a krónika keletkezési helyére, másrészt arra, hogy a középpontban elsősorban a Kijevben történtek állnak.

A *Kijevi évkönyv* 1198–1199 táján keletkezett, szerzője Mojszej (Mózes), a Kijev melletti vidubicsi Szent Mihály kolostor apátja (*igumen*),⁵⁰ aki szerző és kompilátor volt egyszerre. A krónika szövegéből neki tulajdonítható a 12. század második felében fontos szerepet játszó kijevi fejedelmek történetének megírása. Annak ellenére, hogy Mojszej elsősorban Kijevre összpontosította figyelmét, munkája nem lokális jellegű.⁵¹ A regionális szemlélet bizonyítékául szolgálnak a gyakran igen részletes tudósítások a halicsi, a csernyigovi és a perejaszlavlai eseményekről, illetve az ott uralkodó fejedelmek cselekedeteiről. Az évkönyv olyan jelentős mennyiségű halicsi információt tartalmaz, hogy Jeromin azt feltételezte, alapját a halicsi feljegyzések alkották, amelyhez utólag kerültek a Kijevből származó adatok.⁵² Álláspontját azonban más kutatók nem osztották. Ha nem is olyan terjedelemben és gyakorisággal, mint a *PVL*, de a *Kijevi évkönyv* – illetve egyes elemei – a *PVL*-hez hasonlóan számos későbbi kompiláció alkotóelemévé vált, mivel a 12. század kijevi eseményeinek egy része szintén a régiók közös hagyományává lett.

Az *Ipatyjev kódex* harmadik alkotóelemét a *Halics-volhíniai évkönyv* képezi, amely az adott fejedelemségben történtek krónikája. 1205–1292-re datált eseményekről tudósít, valójában 1289-hez köthető az utolsóként lejegyzett esemény. Egyedi vonása a gesta-jelleg, ami a meglehetősen szabadon kezelt időrendben nyer kifejezést. Az *Ipatyjev* kódexcsaládhoz tartozó többi kódexben a 13. századi rész nincs évekre bontva,⁵³ minden bizonnyal az

⁴⁸ Font Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.) Szeged, 1996. 11–35.

⁴⁹ *PSZRL* II. 1962. 285–715.; lásd erről: Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 431–433.; Priszjolokov: *Isztorija russzkovo letopiszanyija*, 48–55.; Jeromin, Igor P.: *Kijevszkaja letopisz kak pamjatnyik lityeraturi*. In: Trudi Otyela Drevnyerusszkaj Lityeraturi t. VII. (1949) 67–97.

⁵⁰ Priszjolokov, Jeromin és Lihacsov szerint egyedül a vidubicsi kolostor, a Monomahok (az 1113–1125 között uralkodó Vlagyimir Monomah fejedelem és utódai) családi monostora volt a lejegyzés színhelye. (Priszjolokov: *Isztorija russzkovo letopiszanyija*, 48.; Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 432.; Jeromin: *Kijevszkaja letopisz*, 67–97.) Sahmatov feltételezései között viszont szerepel a perejaszlavlai püspöki székhely is. (Sahmatov, Alekszej A.: *Obozrenyje russzkij letopisznih szvodov*. Moszkva–Leningrad, 1938. 17–19.) Más véleményt fogalmazott meg Pasuto, Valentyin T.: *Ocserki po isztorii Galicko-Volynskoj Ruszi*. Moszkva, 1950. 21.

⁵¹ Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 173–288.; Berezskov: *Hronologija russzkovo letopiszanyija*, 124–211.

⁵² Jeromin: *Kijevszkaja letopisz*, 67–97.; uő: *Volinszkaja letopisz 1289–1290 gg*. In: Tudy Otyela Drevnyerusszkaj Lityeraturi t. VIII. (1957) 102–117., itt: 113–114.

⁵³ Berezskov: *Hronologija russzkovo letopiszanyija*, 37–38.

IP kódex „őset” összeállító 14. század eleji krónikás kompilátor műve az ötletszerű – sok esetben hibás – datálás.

A *Halics-volhíniai évkönyv* önmagában is több részből (*szvod*) áll, amelyek más-más szerző által és más helyszínen készültek. A *szvodok* száma és keletkezési idejük tekintetében nagyon különböző álláspontokkal találkozunk. Pasuto az 1238, 1246, 1263, 1269, 1289. éveknél lát törést a szövegben, és megkísérli megnevezni az egyes *szvodok* szerzőit. A nyelvtörténész Henszorszkij viszont az 1234, 1266, 1285/1286, 1289. éveknél látja más-más szerző működését. A vita ma sem zárult le. Az bizonyos, hogy a szöveg egy halicsi és egy volhíniai történetre bontható,⁵⁴ az előbbi Danyiil Romanovics fejedelem *gestája*, amely az 1260-as évek közepi „választóvonalat” jelent. A Danyiil fejedelmet középpontba állító életrajzra az orosz szerzők által használt *zsityije* (latinul: *vita*) fogalom helyett, ami a szentek életrajzát tartalmazó legendák jelölésére szolgál, jobban illik a *gesta* megjelölés.⁵⁵ Elképzelhető, hogy a halicsi évkönyvet összeállító krónikásra a latin nyelvű irodalom biográfiái is hatottak, hiszen szerzett információkat például Sváb Fülöp haláláról, Szent Erzsébetről⁵⁶ – minden bizonnyal nyugati forrásból merítve. Ezt támasztja alá a nyugati eredetű idegen szavak használata.⁵⁷ A Kijevi Rusz délnyugati részét számos nyugati hatás érte, amivel a krónikárással kapcsolatban is számolhatunk. Így jöhetett létre a délnyugati Rusz „tipikus műfaja”.⁵⁸

A *Halics-volhíniai évkönyv* művelődéstörténeti szempontból figyelemre méltó alkotás.⁵⁹ Az irodalmi stílusvizsgálatok rámutattak arra, hogy a szerző ismerte a bizánci hronográfokat,⁶⁰ Malalaszk krónikáját, Flavius Zsidó *háborúját*, a regényes Nagy Sándor-életrajzot; ezen túlmenően a teológiai irodalomban is jártas volt.⁶¹ Nyelvi jelentősége, hogy a délnyugati területek óorosz nyelvjárásaira, a formálódó ukrán nyelv fejlődésére utaló jellegzetességeket hordoz, az egyházi szláv nyelvi elemek számottevő mennyisége mellett.⁶²

⁵⁴ Priszjolkov, Mihail D.: *Letopiszi Zapadnoj Ukraini i Belorusszii*. In: Ucsonyje zapiszi LGU № 67. Szerija isztorieseszkih nauk. Leningrad, 1941. 5–24.; Jeromin: *Volinszkaja letopisz*, 102–117.; Vilinbahov, V. B.: *Galicko-Volinszki litopisz jak vojenno-isztoriesne dzserelo*. Ukrainski Isztoriesny Zsurnal (1974) No. 4. 27–35.

⁵⁵ Font Márta: „*Gesta Danielis regis*”. In: Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000. 149–163.

⁵⁶ PSZRL II. 723.

⁵⁷ Henszorszkij, Anton I.: *Halicko-Volynszkij litopisz (Processz szkladannya redakcii i redaktori)*. Kijiv, 1958. 83–84.

⁵⁸ Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 267.

⁵⁹ Fonalka Mária: *A Halics-Volhíniai Évkönyv művelődéstörténeti vonatkozásai*. Debrecen, 2001.; Komendová, Jitka: *Středověka Rus a vnější svět*. Olomouc, 2002.

⁶⁰ Priszjolkov: *Isztorija russzkovo letopiszanyija*, 55.

⁶¹ Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 258.; Pasuto: *Ocserki po isztorii Galicko-Volinszkaj Ruszi*, 89., 105–130.

⁶² Hruszevszkij, Mihail: *Hronologija pogyij Galicko-Volynszkaj litopiszi*. In: Zapiszi Naukovogo Tovarisztva imenyi Sevcsenka. t. XII. (1901) 1–72.; Henszorszkij, Anton I.: *Znacsennja form minulogo csaszu v Galicko-Volynskom litopiszu*. Kijiv, 1957.; Orlov, Alekszandr Sz.: *O Galicko-volynszkom letopiszanyii*. In: Trudy Otyela Drevnyerusszkaj Lityeraturi t. V. (1947) 15–35., itt: 30–31.; Melcsuk, O. Sz.: *Pro movu Kyiuszkogo litopiszu XII v*. In: *Movoznavszto* 1983:2.

Vlagyimir–Szuzdal és Tver / Moszkva

A 12. század során formálódó északkeleti regionális központok közül a Perejaszlavl–Zalesszkijben⁶³ és a Vlagyimir–Szuzdalban⁶⁴ keletkezett krónikák közül egyet-egyet ismerünk. Mindegyik a 12–13. század fordulójának lokális történeiről informál. Perejaszlavl–Zalesszkij krónikája a 13. század elején keletkezett, de a szöveget fenntartó kódex 15. századi. Erről árulkodik a krónika eredeti címe: *Az orosz cárok krónikása*, amelyet csak a 19. századi nyomtatott kiadásakor neveztek el *Perejaszlavl–Szuzdal krónikájának*,⁶⁵ mivel a középpontban az itteni fejedelem alakja áll. A krónika szövege 1214-ig mondja el az eseményeket, az eleje a *PVL*-l el egyező, a további része a *Radziwill*⁶⁶ krónikával (R) mutat hasonlóságot. A *Radziwill* vagy más néven *Königsbergi krónika* szövege szintén a 13. század elejével ér véget, de a kódex kézírása 15. századi másolóra vall. A 15. század végén keletkezett kódex az egyetlen illusztrált krónika a keleti szláv területen. Mindkét említett kódex litván területen készült.

A legtöbb krónikaszöveget tartalmazó kódex a 15–16. századi Moszkvából származik. A legrégebbi az 1377-ben kompilált *Laurentyjev évkönyv*, amely a *PVL*-hez kapcsolva a vlagyimir–szuzdali krónikaírást több *szvodját* tartalmazza az 1177., 1212., 1239., 1263. évekből. Utolsó szakasza 1284–1305 között a tveri krónikaírással mutat hasonlóságot.⁶⁷ A *szvodok* egy-egy fejedelemhez kapcsolódó elbeszélés lezárásai (például Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásának története, Vszevolod majd Alekszandr Nyevszkij halálát követő panegyrik),⁶⁸ illetve az egyik, az 1238. évi tatár pusztítást leíró történet. A 13. század végi részben jól láthatók az „összeillesztés” nyomai, mivel az 1263–1284 és az 1287–1294 közötti időszakra vonatkozóan nincs mondanivalója a kompilátornak. A 15. század elején keletkezett *Troickij (Szentháromság) évkönyv* (T) alapvetően a *Laurentyjev évkönyv* szövegével rokon, illetve annak folytatásaként 1408-ban zárul. A krónika szerzője a rezidenciáját Moszkvában kiépítő kijevi metropolita környezetében keresendő. Az 1812-es tűzvészben elégett *Troickij évkönyv* szövegét Priszjolkov rekonstruálta⁶⁹ részben a *Laurentyjev évkönyv*, részben a *Szimeonov krónika* (SZ) alapján, de felhasználta hozzá Karamzin munkáját (Az orosz állam története) is,⁷⁰ amely bizonyos részeiben ezt a krónikát kivonatolta. A 16. század elejéről való *Szimeonov krónika* eleje hiányzik, 1177-től kezdődik. 1305-ig lényegében a *Laurentyjev évkönyvet* követi, a 15. századi része az 1479-es moszkvai krónikáéval⁷¹ rokon.

⁶³ Az „erdöntúli Perjaszlavl” vagy más szóhasználat: Perejaszlavl’-Szuzdal; megkülönböztetendő a déli Perjaszlavl’-Russzkijtól; a krónikáról lásd: *The Encyclopedia of Medieval Chronicle*, 1250–1251.

⁶⁴ Megkülönböztetendő a volhíniai Vlagyimirtól.

⁶⁵ Limonov, Jurij A.: *Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoi Ruszi*. Moszkva, 1967. 156–167.; uő: *Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz*. Leningrad, 1987.

⁶⁶ Radziwill herceg a kézirat egykori tulajdonosa volt. A krónikáról lásd: Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 433–437.

⁶⁷ Nyikityin, Andrej L.: *Tesztologija russzkij letopiszej XI – nacsala XIV vv. vip. 2. Juzsnorusszkoje i Vlagyimiro-Szuzdalszkoje letopiszanyije*. Moszkva, 2007. 7–22.

⁶⁸ Litvina, Anna F. – Uszpenszkij, Fjodor B.: *Trajektorii tragicii*. Moszkva, 2010. 138–151.

⁶⁹ Priszjolkov, Mihail D.: *Troickaja letopisz: rekonsztrukcija tekszta*. Moszkva, 2002. (reprint: 1950.)

⁷⁰ Karamzin, Nyikolaj M.: *Isztorija Goszudarsztva Rosszizskogo*. T. I–III. Moszkva 1989. (reprint: Szanktpetyerburg 1842.)

⁷¹ *PSZRL XXV*. Klossz, Borisz M. (red.) Moszkva 2004. (reprint: Moszkva – Leningrad, 1949.); Lihacsov: *Russzkie letopiszi*, 469–471.

A 15. század során fokozatosan hegemón szerephez jutó Moszkvai Ruszban 1470 és 1490 között több krónikakompiláció keletkezett. A történetírás Moszkva vezető szerepét kívánta bizonyítani azáltal, hogy az „orosz földek gyűjtésével” párhuzamosan a történeti hagyományok gyűjtését is elvégezte. A krónikaírást mind a fejedelmi udvar, mind a metropolita környezete támogatta. Az első kompilációk a Novgorod ellen vezetett győzelmes hadjáratok nyomán keletkeztek: az 1471. évi győzelem után 1472-ben, az 1478. évi döntő győzelem után 1479-ben.⁷² A kompilációk nagymértékben építettek a novgorodi krónikákra, de megváltoztatták a felhasznált szövegek Moszkva-ellenes beállítottságát. A kompilációkat a következő kódexek tartalmazzák: az *Első és Második Szofijszkaja Letopisz*, az 1479-es *Moszkvai Szvod*, a *Nyikanor* és *Vologda–Permi krónikák*. Hasonló szellemben íródott a 16. századi folytatás (lásd a *Voszkreszenszkaja letopiszt*),⁷³ amit a 17. században a patriárka udvarának hatalmas történetírói vállalkozása, a *Nyikonszkaja letopisz* tetőzött be. A novgorodi krónikák átdolgozása jól kimutatható, hiszen fennmaradtak a novgorodi variánsok is. Tver krónikaírása a novgorodinál jóval szerényebb mértékben ismert (*Tverszkoj szbornyik*).⁷⁴

Valóságnak vélt hipotézisek

A letopiszeket tartalmazó kódexek között van dokumentálható veszteség, például a *Trockij évkönyv*, amely az 1812-es moszkvai tűzvészben semmisült meg. Tudjuk, ahogy már említettük, hogy Karamzin Oroszország történetéről írott munkája erre épült, illetve azt is, hogy beletartozott a vlagyimir-szuzdali krónikacsaládba, ma a PVL-hez hasonlóan forrásként kezeli a kutatás.

„Tatyiscsevi információk”

Az említett kivételes eset mellett rendelkezésre áll egy csokor olyan információ, amely a fennmaradt évkönyvekben nem található, egyedül M. N. Tatyiscsev (1686–1750) munkáiban olvasható. Tatyiscsev munkáját (*Oroszország története*) nem egy esetben az évkönyvi anyaggal azonos forrásértékkel bíróként kezelte az orosz kutatás,⁷⁵ feltételezve, hogy olyan kéziratok is rendelkezésére álltak, amelyek időközben elvesztek. Információinak forrásértékével kapcsolatban azonban kritikus megjegyzésekkel is találkozunk, melyek szerint Tatyiscsev nem professzionális történész volt, inkább író, aki a saját fantáziájára támaszkodott. Halálának 230. évfordulóján az emlékének szentelt kötetben az évkönyvkutatás ismert kutatói (B. M. Klossz és V. I. Koreckij) elsősorban azt hangsúlyozták,⁷⁶ hogy Tatyiscsev pozitív szerepet játszott az évkönyvek kutatásában, szorgalmazta az évkönyvi anyag nyomtatásban való megjelenését. Csakhogy a szerzők fő érve a 19. század végén élt kiemelkedő történésznek, Szergej Szolovjovnak a megállapítása.⁷⁷ Szolovjov, aki a pozitivistá tör-

⁷² *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, 1131.

⁷³ PSZRL VII. Klossz, Borisz M. (red.) Moszkva 2001. (reprint: Szanktpetyerburg 1856.)

⁷⁴ PSZRL XV. Klossz, Borisz M. (red.) Moszkva 2000. (reprint: Petrograd, 1922.); Klüg, Ekkehard: *Das Fürstentum Tver' 1247–1485*. Berlin, 1985. (oroszul: Tver, 1994.) 17–33.; Lihacsov: *Russzkije letopiszi*, 459–460.

⁷⁵ Lásd például: Rapov, Oleg M.: *Knyazseszkije vlagyenyija na Ruszi v X – pervoj polovinye XIII v.* Moszkva, 1977. 16.

⁷⁶ Klossz, Borisz M. – Koreckij, V. I.: *V. N. Tatyiscsev i nacsalo izucsennyija ruszkih letopiszej*. Letopiszi i hronyiki 1980., V. I. Tatiscevi i izucsennyije ruszkovo letopiszannyija. otv. red. Ribakov, B. A. Moszkva, 1981. 5–13.

⁷⁷ Klossz – Koreckij: *V. N. Tatyiscsev*, 13.

ténetírás kétségkívül nagy alakja, még a sahatovi forráskritikai módszer megjelenése előtt alkotott, és számos esetben tényként fogadta el Tatyiscsev fantázia szülte megállapításait. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy bizonyos esetekben más források Tatyiscsev adatait igazolják,⁷⁸ tehát a modern forráskritika eredményeinek ismeretében nem fogadható el Tatyiscsev munkásságának Szolovjovtól származó értékelése.⁷⁹

Tatyiscsev összes egyedi információját nem kezelhetjük egyformán. Egyet kell érteni Alekszej Tolocsko⁸⁰ közelmúltban megjelent monográfiájának summázatával. Tolocsko alapos forráskritikai elemzést végezve bizonyította, hogy Tatyiscsev a 18. század elejének szellemében szemlélte–értékelte a múltat, és korántsem a mai elvárások szerint kezelte forrásait. Munkássága arra az időszakra esik, amikor a szépírói és történészi munkásságot nem lehet egymástól elválasztani. „Felfedezéseit a dokumentumok formájába öltöztette, és szerzőségben bőségesen osztozott a régi évkönyvírókkal. Kétségtelen, hogy ezzel [az általa írt „Történetnek” – F. M.] szokatlanul hosszú és sikeres utóéletet biztosított.”⁸¹ Úgy véljük, Tolocsko kritikája nyomán valódi értékén mérhetjük Tatyiscsev tevékenységét, akinek műve nem vehető forrásnak, de benne tisztelhetjük a 18. századi Oroszország első – korának eszmeisége szellemében alkotó – történészét.⁸²

Valós és lehetséges szerzők

A középkori történetírók többsége anonim. Ha rendelkezésre áll autográf kézirat, akkor kézírásukat ismerjük, ha nem, be kell érünk a stílusjegyekkel és közlendők elemzésével. Különösen igaz ez azokra az esetekre, amikor véletlenszerűen bukkannak fel nevek, és az írásbeliséggel való kapcsolatuk csak vélt vagy esetleges.

Tipikus eset, ami a *PVL*-l történt. A kézirat 18. század végi felfedezője Nyesztort tartotta szerzőnek, amit hosszú ideig tényként kezelt a történeti irodalom. A szövegrekonstrukció és a redakciók felfedezése nyomán Szilveszter neve is mellé került. Még ma is van, aki Nyesztort a *PVL* egyik szerzőjének tartja. Nyesztort mint a Barlangkolostor szerzetese a kolostor szentként tisztelt apátja, Feodoszj legendájának szerzője lehet.⁸³ De új hipotézisek is születnek: a közelmúltban a Barlangkolostor egy másik szerzetesét, Ilariont (aki nem azonos a 11. század közepi metropolitával!) vélték a *PVL* szerzőjének.⁸⁴ Nem nagy számban, de név szerint is ismerünk néhány szerzőt, mint például az (L) kódex szövegét összeállító Lavrentyijt,⁸⁵ vagy nagy valószínűséggel tarthatjuk a *Kijevi évkönyv* kompilátorának Mojszejt,⁸⁶ a vydubicsi Szent Mihály kolostor apátját. A *Kijevi évkönyv* 12. század közepi eseményeit megörökítő szerző (*letopiszec*), aki bizonyára Izjaszlav Msztiszlavics kijevi nagyfejedelem környezetéhez tartozott, a szemtanú részletekbe menő tájékozottságával

⁷⁸ Például: Długosz krónikájának az 1120-as évek halicsi fejedelmeire vonatkozó részeit; lásd erre: Font: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, 154.

⁷⁹ Ezt már Valentyin Pasuto is kifejtette Szolovjov történeti munkájának 1959. évi kiadáshoz írott Utószavában. In: Szolovjov, Szergej M.: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon*. Knyiga I (tom 1–2.) Moszkva, 1959. 752.

⁸⁰ Tolocsko, Alekszej: *„Isztorija Rosszijszkaja” Vaszilija Tatyiscseva: isztocsnyiki i izvesztyija*. Moszkva–Kijev, 2005.

⁸¹ Tolocsko: *Isztorija Rosszijszkaja*, 522.

⁸² Tolocsko: *Isztorija Rosszijszkaja*, 523.

⁸³ Podskalsky, Gerhard: *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus’ (988–1237)*. München, 1982. 108–109.

⁸⁴ Nyikityin, Andrej L.: *Inok Ilarion i nacsalo russzkovo letopiszanyija*. Moszkva, 2003.

⁸⁵ *PSZRL* I. 487.

⁸⁶ *PSZRL* II. 707., 712.; Font: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, 33–34.

rendelkezik. Ribakov⁸⁷ azon ötlete, mely szerint ez a szerző a szövegben gyakran szereplő Pjotr Boriszlavics bojár lenne, nem fogadható el.⁸⁸ A példákat lehetne szaporítani, de úgy véljük, hogy a szerzők személyének keresése a kevés adat miatt aligha fog megoldást eredményezni, akár a *PVL*, akár a későbbi esetekben. Sokkal több eredménnyel kecsegtet a krónikaszövegek tanulmányozása.

A kutatás lehetőségei és irányai

A keleti szláv krónikakutatás folyamatosan fennálló problémája a kódexek egymáshoz való viszonyának kérdése, a kompilált szövegek szerkezetének feltárása. A középkori krónikák szövege többszörös átdolgozáson esett keresztül, így a szerzők, a keletkezési hely és a hitelesség kérdései nehezen tisztázhatók. A krónikakutatás fontos eredménye, hogy a *PVL* szövege ma már önálló krónikaként kezelhető, noha a szövegváltozatok (redakciók) kérdésében nem alakult ki konszenzus. A helyzet egyszerűbb a novgorodi és az úgynevezett déli kódexcsoport esetében, ahol a krónikaszöveg a középkorvégi állapotban maradt fenn (*Kijevi évkönyv*, a *Halics-volhíniai évkönyv*), de az egyes szvodok elkülönítése továbbra sem problémamentes. A kompilációk irodalomtörténeti–művelődéstörténeti feldolgozásában a hermeneutika módszere⁸⁹ jól alkalmazhatónak bizonyult, bár az orosz kutatásban kevésbé terjedt el. E krónikák történeti hitelességének értelmezésében komoly akadályt jelent a párhuzamba állítható levéltári források hiánya a 14. század előtti időből. A fejedelmi archívumok és oklevelek létezése, amelyet egyes kutatók az elbeszélő források alapján állítanak,⁹⁰ a fantázia világába sorolható.

A felmerült kétségek ellenére sem mondhatunk le a krónikairódomnak a középkori történelemre vonatkozó információról mint forrásanyagról. A forráskritika eszköztárát azonban, amelynek az egyes kódexszövegek összehasonlításának Sahmatov óta komoly hagyománya van, ki kell egészíteni a komparatistika módszerével, és szisztematikusan támaszkodni kell a keleti szláv közegeken kívüli forrásokra. Ezen a téren is születtek eredmények, de az egész krónikairódom módszeres feldolgozása még nagyon sokáig ad feladatot a kutatásnak, hiszen az *Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteményének* a 2000-es évek elején kiadott új sorozatában a szövegek mindegyike reprint, és tanulmányok és mutatók sem kísérik mindegyiket. Új kutatások a *PVL* 2012. évi kiadását kísérik, ami mintának tekinthető, de a szöveg itt nem az eredeti, hanem mai orosz fordítása.

⁸⁷ Rybakov, Borisz A.: *Bojarin-letopiszec XII v.* In: *Isztorija SzSzsR* 1959:5. 56–79.

⁸⁸ Font: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*, 29–31.

⁸⁹ Danyilevszkij, Igor N.: *Russzkije zemli glazami szovremennyikov i potomkov (XII–XIV vv.)*. Moszkva, 2001.

⁹⁰ Francsuk, Vera Ju.: *Kijevszkaja letopisz. Szosztav i isztocsnjiki v lingvisztyiceszkom oszvescsenyii*. Kijev, 1986. 137–155., 158–181.

MARTA FONT

Codex–Text–Textual Tradition. Problems and Controversial Questions in the Study of East Slavic Chronicles

As they precede the legal and official “production of documents”, narrative sources play an important role in the reconstruction of the Early Middle Ages – this was typical in the East Slavic territories until the end of the 13th century. That stories about the past were the first to be recorded is partly attributable to the fact that historiography was a means of legitimization for the dynasties in power. Stories about the past also had a message for the present, basically they were a means of propaganda. Dating the pieces of information related in narrative sources – including historiography – and their authenticity are key questions for research. However, the answers are never simple, they are often hypothetical.

East Slavic historiography has a couple of peculiarities.

First, the language, which is difficult to definite as East Slavic peoples and languages in the middle ages had structures different from what we see today, and also several versions of the written language were in use. Even the very name of the language is subject to debate to this day.

Second, Slavic chronicle literature was linked to the Greek Orthodox branch of the Christian world, this is where it borrowed the genres, the style and the chronology from. The numbering of years from the “foundation of the earth” combined with the fact that for Slavic people the year started in March, whereas according to the Byzantine calendar in September, led to dating issues.

In the East Slavic territory, historiography followed the territorial changes of the principalities: after the works providing a comprehensive view of the Kievan Rus' a more regional point of view started to dominate. From the 15th century, the dominant view of history became that of the court of the Moscow princes and the ecclesiastical center of Moscow. This is where most of the manuscripts have survived, and these in retrospect described Moscow, as well as those considered its historical predecessors, as having more influence that it actually had.

Medieval historiography and the then emerging study of history coexisted in the second half of the 17th century. Opinions about the works of the author (Tatishchev), who was standing on the borderline between the two approaches, vary widely.

The paper presents the current views, controversies and directions in the study of the above-mentioned questions, together with the author's critical comments.